

Αθηνά Φραιδάκη

Σωστική ανασκαφική έρευνα κτηρίου της πρώτης βυζαντινής περιόδου στο Πάνορμο Ρεθύμνου: Παρουσίαση της κεραμικής

ABSTRACT

RESCUE EXCAVATION OF A HOUSE OF THE EARLY BYZANTINE PERIOD IN THE SEASIDE SETTLEMENT OF PANORMOS, RETHYMNON: A FIRST APPROACH TO ITS POTTERY FINDS.

The rescue excavation, carried out in 2008-2009 by the 28th Ephorate of Byzantine Antiquities on C. Eukarpidis' property, is situated in the seaside settlement of Panormos, Rethymnon, and has brought to light the lower parts of walls and the courtyard of a building.

The excavated site must have been quite a large rural house, dated from the 6th to the end of the 7th c. A.D. A sizeable courtyard partly surrounded the site on the north and part of the east and south sides. The south side of the courtyard was constructed at a later date, probably after the site was abandoned. Its floor was covered with rectangular flagstones.

The preliminary study of the pottery excavated in the destruction layer is presented here. The pottery studied to date is classified into two categories: fine wares (African red slip wares and Phocian wares) and common wares, subdivided into storage, cooking and transportation wares (amphorae, basins, cups, cooking pots). According to the studied pottery and some copper coins of the reign of Constans II (641-668 AD), the site must have been abandoned by the end of the 7th c., probably during the Arab raids.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρήτη, Πάνορμο, πινάκια, αμφορείς, λεκάνες, κάδοι, κύπελλα, χύτρες, μαγειρικό πινάκιο, 7ος-8ος μ. Χ. αι.

Κατά τη σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε τα έτη 2008-2009 από την 28η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Φραιδάκη 2009, 939-940) στο οικόπεδο φερόμενης ιδιοκτησίας Χριστίνας Ευκαρπίδου, στη συμβολή δύο δημοτικών οδών στην περιοχή «Λίμνη» εντός του παραθαλάσσιου οικισμού Πανόρμου¹ του Δήμου Μυλοποτάμου, Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου (Εικ. 1α) αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτηρίου, πιθανόν κατοικίας, η οποία περιελάμβανε έναν εκτεταμένο χώρο στο δυτικό τμήμα του σκάμματος, δύο συνεχόμενα δωμάτια στον άξονα

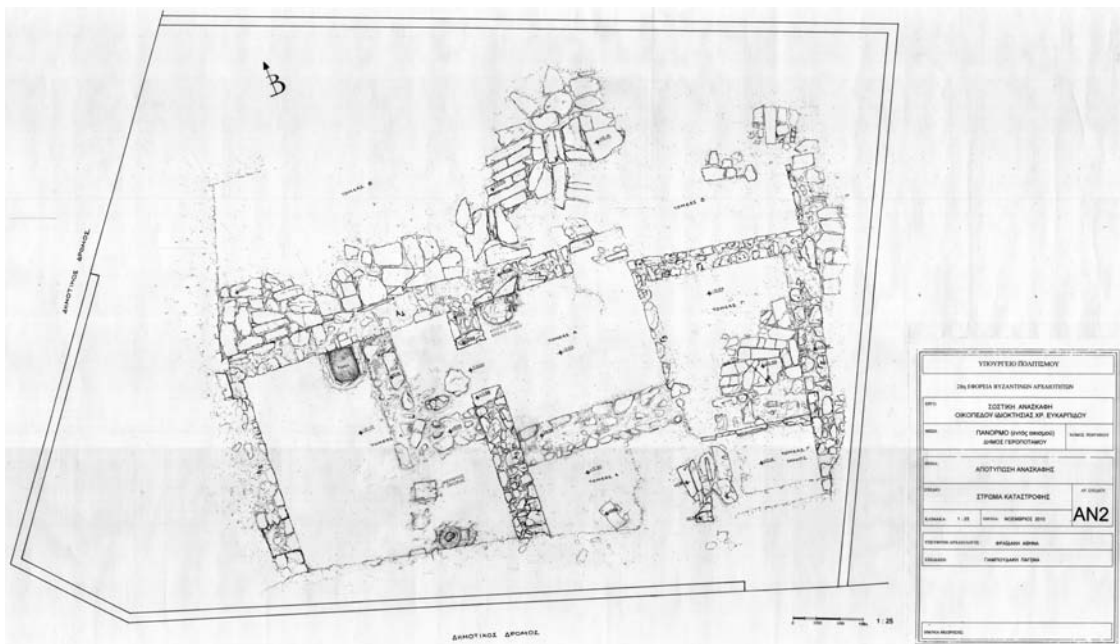
* Ευχαριστίες εκφράζονται στον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων, κ. Μιχάλη Ανδριανάκη, για την ενθάρρυνσή του, τα καλά του λόγια και τις χρήσιμες παρατηρήσεις του κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής. Ευχαριστώ επίσης τις σχεδιάστριες της Εφορείας, Κλαίρη Μαραγκάκη και Παγώνα Γιαμπουδάκη, τον Μανόλη Καπαρό (ΕΦΑ Ρεθύμνου), για το τοπογραφικό σκαρίφημα, τις συντηρήτριες αρχαιοτήτων, Μαρία Χαλκιαδάκη (ΕΦΑ Ρεθύμνου) και Θεανώ Ανδρουλάκη (πρώην 28η ΕΒΑ, ΕΦΑ Χανίων), καθώς και τον φωτογράφο τής πρώην 28ης ΕΒΑ, Δημήτρη Τομαζινάκη (ΕΦΑ Χανίων), για την καλή τους συνεργασία. Τέλος ευχαριστώ θερμά τις αρχαιολόγους Αναστασία Γιαγκάκη και Αναστασία Φιολιτάκη, καθώς και τον αρχαιολόγο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας. Τα αγγεία σχεδίασε ο Γιάννης Ανδρουλιδάκης σε κλίμακα 1:1.

¹ Για τον οικισμό Πάνορμο βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2006, 21-22 και 32.

Εικ. 1α. Χάρτης του οικισμού Πανόρομου με σημειωμένη τη θέση του οικοπέδου ιδιοκτησίας Χρ. Ευκαρπίδου.

βορρά-νότου και ένα επιμέρους δωμάτιο βορειότερα από αυτά, μία μεγάλη λιθόστρωτη αυλή, η οποία κάλυπτε σχεδόν όλο το βόρειο τμήμα του οικοπέδου και έναν επιπλέον λιθόστρωτο χώρο στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος (Εικ. 1β-γ). Οι κύριες τοιχοποιίες του (τοιχοί Α1, Α2, Α3 και Γ2 στο σχέδιο κάτοψης, πάχους από 0,65-0,75 μ.), οι οποίες αποκαλύφθηκαν σε ύψος

Εικ. 1β. Κάτοψη του ανασκαμμένου κτηρίου.

Εικ. 1γ. Άποψη του ανασκαμμένου κτηρίου από βόρεια.

έως 0,40 μ., είναι από αργούς λίθους μεσαίων διαστάσεων και ορισμένους λαξευτούς και συνδεδειγμένο υλικό ασβεστοκονίαμα, ενώ οι επιμέρους τοιχοποιίες έχουν ως συνδεδειγμένο υλικό χώμα.

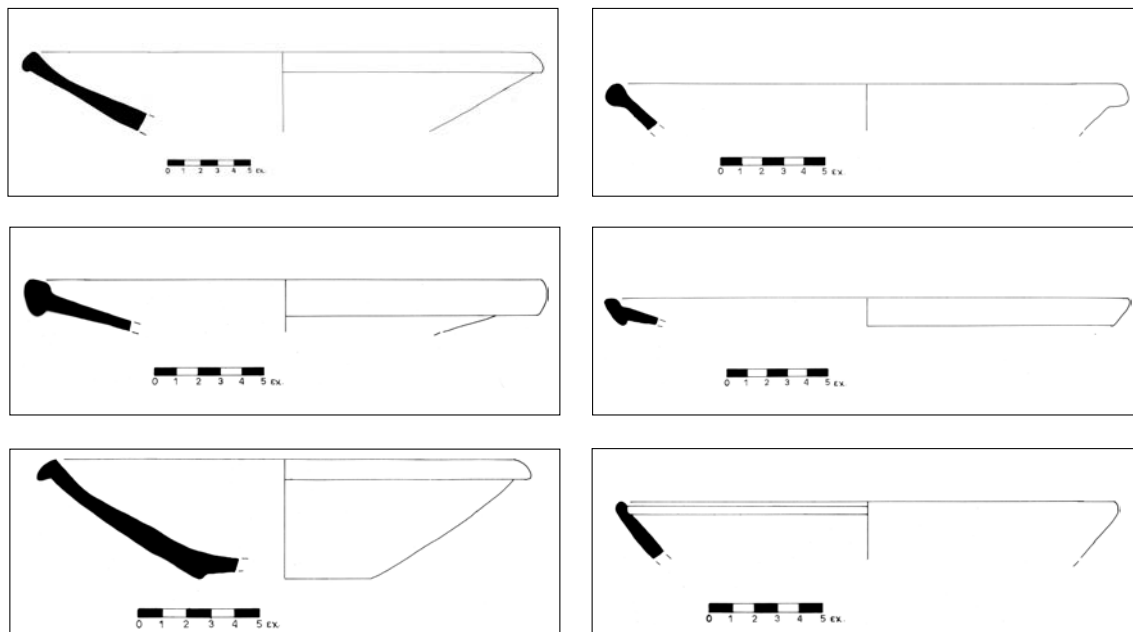
Το στρώμα καταστροφής του εξεταζόμενου κτηρίου χρονολογείται σύμφωνα με την έως τώρα μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων στην πρώτη βυζαντινή περίοδο και ειδικότερα στον 7ο μ.Χ. αιώνα, σύμφωνα και με τους χάλκινους φύλλεις βασιλείας Φωκά (602-610 μ.Χ.) και Κώνσταντα Β' (641-668 μ.Χ.).² Στα ανασκαφικά ευρήματα περιλαμβάνονται επίσης ένα χάλκινο άγκιστρο από αδράχτι αργαλειού, μία χάλκινη πόρπη, ένα χάλκινο κουδούνι και ένα λίθινο ιγδίο με εγχάρακτο μοτίβο σταυρού, τα οποία αποτελούσαν ίσως μέρος του οικιακού εξοπλισμού του.³

Η προκαταρκτική παρουσίαση της κεραμικής, η οποία προήλθε από το στρώμα καταστροφής του κτηρίου, αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Τα σχήματα αγγείων που εξετάζονται στην παρούσα προκαταρκτική μελέτη αποτελούν μέρος μόνο του γενικότερου συνόλου της κεραμικής που προέκυψε από την ανασκαφική έρευνα του εξεταζόμενου κτηρίου, δεδομένου ότι αυτή απέδωσε επίσης θραύσματα πίθων, ορισμένων οινοχών, τροχήλατων λύχνων και ηθμού, η μελέτη των οποίων δεν έχει ολοκληρωθεί.

Το μέρος του υλικού, το οποίο παρουσιάζεται, αφορά τις εξής κατηγορίες: α) την καλής ποιότητας κεραμική, η οποία περιλαμβάνει αγγεία με ερυθρωπό επίχρισμα ή και εμπιέστη διακόσμηση και η οποία εκπροσωπείται στο εξεταζόμενο ανασκαφικό σύνολο από την παραγωγή της Βορείου Αφρικής και την παραγωγή της Μικράς Ασίας, β) την κοινή κεραμική,

² Τα χάλκινα νομίσματα που προήλθαν από το στρώμα καταστροφής του χώρου μελετούνται από τον αρχαιολόγο κ. Κλεάνθη Σιδηρόπουλο.

³ Ορισμένα από τα αντικείμενα αυτά (χάλκινο αδράχτι, χάλκινο κουδούνι, λίθινο ιγδίο, ηθμός) εκτίθενται στην Προσωρινή Έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου.

Εικ. 2. Επιτραπέζια κεραμική Βορείου Αφρικής (ARS).

2α. Πιθανή απομίμηση τύπου 103 της αφρικανικής παραγωγής. 2β. ARS 104C. 2γ. ARS 105.
2δ. Πιθανή απομίμηση τύπων. 104-105 της αφρικανικής παραγωγής. 2ε. ARS 106. 2στ. ARS 109.

η οποία περιλαμβάνει αγγεία μεταφοράς και αποθήκευσης (αμφορείς, λεκάνες-καδόσχημα αγγεία) και επιτραπέζια αγγεία (κύπελλα), γ) τα μαγειρικά σκεύη (χύτρες και μαγειρικό σκεύος, πιθανόν τηγάρι). Τα εξεταζόμενα αγγεία προέρχονται από όλα τα δωμάτια του κτηρίου.

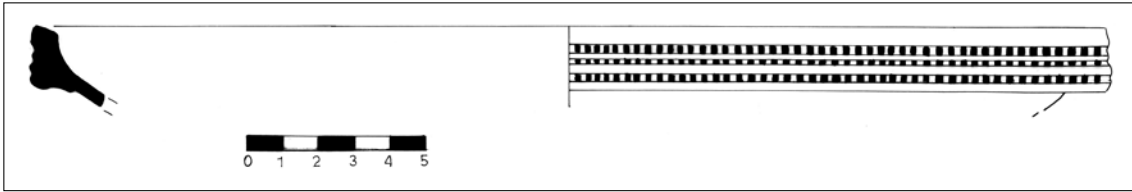
Η καλής ποιότητας κεραμική αντιπροσωπεύεται σε μεγάλο μέρος από εισηγμένα αγγεία, παραγωγής της Βορείου Αφρικής, καθώς και σχήματα ίσως τοπικής παραγωγής που αποτελούν ενδεχομένως απομίμησή τους, ενώ από την παραγωγή της Μικράς Ασίας εξετάζεται ένα θραύσμα εισηγμένου αγγείου.

Τα αγγεία παραγωγής Βορείου Αφρικής και Μικράς Ασίας γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση σε αρκετές θέσεις της Μεσογείου κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο, ενώ επίσης απαντούν σε μεγάλη ποσότητα σε πολλές περιοχές της Κρήτης (Γιαγκάκη 2009, 204).

Τα θραύσματα αγγείων παραγωγής της Βορείου Αφρικής ανήκουν στους τύπους 104C, 105, 106, 109 (Εικ. 2), είναι μεγάλα (διάμετρος από 23-30εκ.) και καλύπτονται εσωτερικά και εξωτερικά από επίχρισμα. Ο πηλός τους είναι γενικά καθαρός, λεπτόκοκκος, καστανέρυθρος (από 5YR 7/6, 2.5 YR 6/8 έως και 10R 6/8).

Η φόρμα 109₂ (Hayes 1972, 172, fig. 33) διαπιστώνεται επίσης στην Κνωσό (Hayes 2001, 443, Β 3, fig. 6), στην Αγία Γαλήνη Ρεθύμνου (Vogt 1991-93, 50, εικ. 6.1) και στη Γόρτυνα, με μικρότερη διάμετρο (Dello Preite-A. Martin 1997, 207, n. 24, tav. XXXVIII.6).

Δύο τουλάχιστον από τα εξεταζόμενα παραδείγματα αποτελούν πιθανόν σχήματα τοπικής παραγωγής, τα οποία αποτελούν ίσως απομίμηση σχημάτων της Βορείου Αφρικής. Το θραύσμα αγγείου της Εικ. 2α, με διάμετρο 30εκ., πηλό χωρίς προσμίξεις, ρόδινο (2,5 YR 7/6) και επίχρισμα επίσης ρόδινης απόχρωσης (10R 8/4 pink) παραπέμπει ίσως στον τύπο 103 του

Εικ. 3. Πινάκιο παραγωγής Μικράς Ασίας.

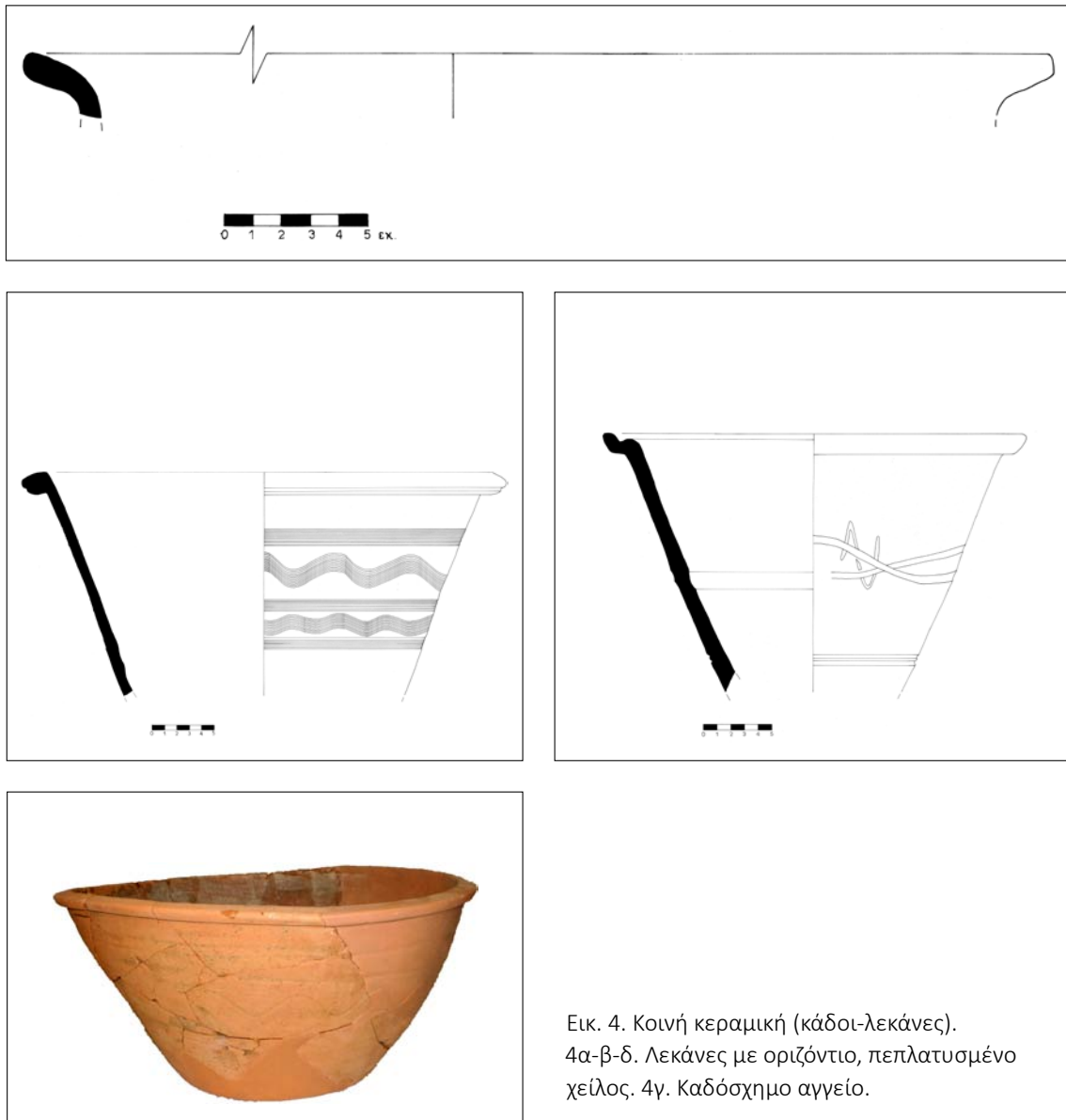
Hayes (Hayes 1972, 157-159, fig. 29: 10), ενώ το θραύσμα αγγείου της Εικ. 2δ, με διάμετρο 26 εκ., πηλό καθαρό, ερυθρό (5 YR 7/8), με ομοιόχρωμο, λεπτό επίχρισμα (5 YR 6/8, reddish yellow) και λίγο μαρμαρυγία αποτελεί πιθανόν τοπική παραγωγή, η οποία συνδέεται ίσως τυπολογικά με τα σχήματα 104-105 (Hayes 2001, 445, B8, fig. 6). Το χείλος του είναι στρογγυλής διατομής, κάθετο, πάχους 2 εκ., και με ευρύ περιχείλωμα (πλ. 2,3 εκ.). Επίσης ανάλογο σχήμα από τη Γόρτυνα πιθανόν ανήκει στο σχήμα 104 του Hayes (Dello Preite 1997a, 148, n. 86, tav. XVI.5).

Η παραγωγή της Μικράς Ασίας αντιπροσωπεύεται από ένα καταγεγραμμένο θραύσμα πινακίου, που ανήκει στο σχήμα 3 του Hayes, στην υποκατηγορία F (Εικ. 3), η οποία γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση από το δεύτερο τέταρτο του 6ου μ.Χ. αι. με διάρκεια έως και τα μέσα του 7ου μ.Χ. αι. σύμφωνα με δημοσιευμένα ανασκαφικά σύνολα. Ο πηλός του είναι καθαρός, λεπτός, ερυθρός (2.5 YR 7/8), καθώς και το όμοιας απόχρωσης λεπτό, στιλβωτό επίχρισμα που φέρει (2.5 YR 7/6-light red). Η διάμετρος του αγγείου είναι 30 εκ. και εξωτερικά στο χείλος φέρει διακόσμηση από σφραγιδοκύλινδρο σε τρεις παράλληλες γραμμές. Η υποκατηγορία F του σχήματος 3 της Υστερορωμαϊκής Γ' κεραμικής είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη από το δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. Απαντάται στην Αθηναϊκή Αγορά (Hayes 1972, 335, fig. 69:23), από στρώμα που έδωσε τις υποκατηγορίες F και G. Στην Κωνσταντινούπολη, από το δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. (Hayes 1992, 94-96, dep. 14₈ και dep. 17₃, fig. 33-34), στη Χίο (Boardman 1989, 91, fig. 27:57), στην Κνωσό, στα μέσα του 6ου αι. (Hayes 2001, A 16 και A42, 438-440, fig. 4 & fig. 2), στη Γόρτυνα (Dello Preite 1997b, 173, n. 63, tav. XXIV. 6), στην Ελεύθερνα, από το πρώτο μισό του 6ου αι. έως και το β' μισό του 7ου μ.Χ. αι. (Vogt 2000, 57, fig. 6:2, Yangaki 2005, 117, fig. 11c), στην Αγία Γαλήνη (Vogt 1991/93, 46, fig. 4:3), στο Βαφέ Χανίων (Φιολιτάκη 2011, 86, εικ. 6) στην Ίτανο, στο τελευταίο στρώμα κατοίκησης του 7ου αι. (Ξανθοπούλου 2004, 1016, πίν. 4.3, 4.5).

Η ομάδα της κοινής κεραμικής εκπροσωπείται στο εξεταζόμενο ανασκαφικό σύνολο από λεκάνες και κάδους, αμφορείς και κύπελλα.

Οι λεκάνες, αγγεία περισσότερο ή λιγότερο βαθιά, έχουν διάμετρο χείλους από 31-42 εκ. και λοξά τοιχώματα (Εικ. 4). Ο πηλός τους είναι λεπτός, καθαρός, με λίγα ασβεστούχα εγκλείσματα και μαρμαρυγία στο ένα από αυτά (Εικ. 4β). Οι αποχρώσεις του πηλού είναι ρόδινες (2.5 YR 6/8, light red) και καστανέρυθρες (5 YR 6/8 και 7/6, reddish yellow). Το χείλος τους είναι πεπλατυσμένο (Εικ. 4α-β-δ).

Αρκετά παραδείγματα φέρουν στο σώμα δύο εναλλασσόμενα εγχάρακτα μοτίβα, οριζόντιο και κυματοειδές. Όμοια διακόσμηση παρατηρείται σε βαθιά αγγεία ή κάδους από τη Γόρτυνα στη διάρκεια του 6ου και 7ου μ.Χ. αι. Στην Ελεύθερνα τα μοτίβα αυτά συνδέονται με βαθιά αγγεία από το β' μισό του 6ου μ.Χ. αι. και μετά (Vogt 2000, 74, fig. 26:3).

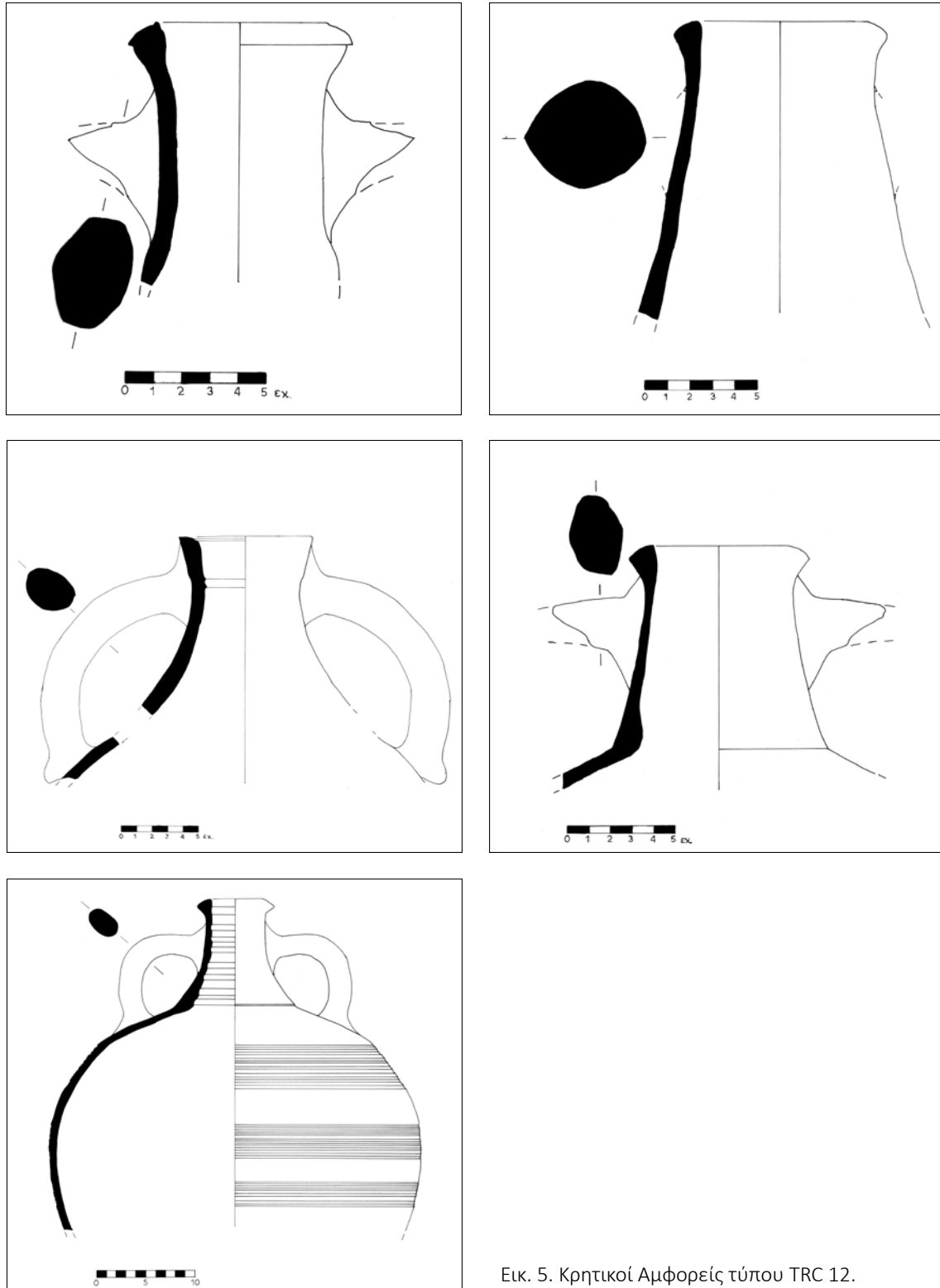

Εικ. 4. Κοινή κεραμική (κάδοι-λεκάνες).
4α-β-δ. Λεκάνες με οριζόντιο, πεπλατυσμένο
χείλος. 4γ. Καδόσχημο αγγείο.

Ένα από τα εξεταζόμενα αγγεία (4γ) είναι καδόσχημο, με λοξά τοιχώματα, ψηλό, κάθετο χείλος (διαμ. 31 εκ., πάχ. 8 εκ.), με αποστρογγυλεμένη ακμή και αυλάκωση στην ένωση με το τοίχωμα. Το γραμμικό μοτίβο, στο σώμα του αγγείου, εγχαράσσεται με αμβλύ εργαλείο, διακόσμηση που διαπιστώνεται σε τοιχώματα λεκανών και κάδων του 6ου και 7ου μ.Χ. αι. από την Ελεύθερα (Vogt 2000, 74, fig. 27.9).

Η δεύτερη κατηγορία κοινής κεραμικής που εξετάζεται είναι οι αμφορείς, θραύσματα των οποίων βρέθηκαν σε όλους σχεδόν τους εσωτερικούς χώρους του κτηρίου μέσα στο στρώμα καταστροφής του κτηρίου. Τα θραύσματα που εξετάζονται προέρχονται από το χείλος και τις λαβές, τμήμα από σώμα τεσσάρων αγγείων, καθώς και ένα ακέραιο αγγείο (Εικ. 5).

Όσον αφορά το σχήμα του σώματος, πρόκειται για αγγεία με κοινό χαρακτηριστικό τους το σφαιρικό ή το ωοειδές σώμα, τα οποία διαφοροποιούνται στη διαμόρφωση του σχήματος του λαιμού και του χείλους. Στο σώμα κοσμούνται συνήθως από σειρά περιφερικών ταινιών

Εικ. 5. Κρητικοί Αμφορείς τύπου TRC 12.

που φέρουν λεπτές εγχαράξεις από κτένι. Στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων διακρίνονται ίχνη λεπτού επιχρίσματος. Ο πηλός τους είναι καστανέρυθρος (2,5YR 6/4, 7/4 light reddish brown, 5YR 7/6, 7/8 reddish yellow), λεπτόκοκκος ή σε δύο τουλάχιστον αγγεία χοντρόκοκκος (Εικ. 5β-5γ), με μικρές λευκές και καστανοκόκκινες προσμίξεις.

Και τα πέντε εξεταζόμενα παραδείγματα, τα οποία χαρακτηρίζονται από κωνικό, κοντό ή ψηλότερο λαιμό και ευθύ παχύ χείλος, λοξό στην εξωτερική τους επιφάνεια και δύο κάθετες, ελλειπτικής διατομής λαβές, ανήκουν στον τύπο των κρητικών αμφορέων TRC 12, οι οποίοι ως προς το σχήμα του σώματος έχουν αναλογίες με αμφορείς από το ναυάγιο Yassi Ada I (Τσιγωνάκη, Γιαγκάκη 2015, 436), αποτελούν κρητική απομίμηση του αμφορέα τύπου 2 του ναυαγίου του Yassi Ada (7ος μ.Χ. αι.) (Γιαγκάκη 2006, 66, εικ. 11) και ανήκουν στην ευρύτερη οικογένεια των «βυζαντινών σφαιρικών», τα οποία εμφανίζονται από τον 7ο μ.Χ. αι. και είναι τα κύρια δοχεία μεταφοράς από το τέλος του 7ου και έως τον 9ο μ.Χ. αι. σε όλες τις περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας και σε περιοχές που διατηρούσαν εμπορικές επαφές με το Βυζάντιο (Ρουλου, Nodarou 2014, 874).

Αμφορείς του τύπου αυτού διαπιστώνονται σε ανασκαφικά στρώματα του 6ου, ύστερου 7ου και των αρχών του 8ου μ.Χ. αιώνα, όπως π.χ. στην ανασκαφή της Saraghane στην Κωνσταντινούπολη (Hayes 1992, 71, σχ. 23,3),⁴ στο Εμποριό της Χίου (Boardman 1989, 106, fig. 36:239), στην Αλάσαρνα της Κω (Διαμαντή 2010, 88, σχ. 106:416, 492, πίν. 14), στην Ελεύθερνα (Yangaki 2005, 194-196, fig. 52 j, pl. XXIII, 216 και 217, fig. 56 d, Vogt 2000, 90, fig. 41-43, Τσιγωνάκη & Γιαγκάκη 2015, 436, εικ. 10β, 11β, 12β), στη Γόρτυνα, σε στρώμα που έδωσε θραύσματα διαφόρων τύπων αμφορέων των μέσων και του β' μισού του 7ου μ.Χ. αιώνα (Portale 2014, 481, fig. 16 nos 18-22), στην Κνωσό, σε στρώμα πιθανόν μετά το 620-640 μ.Χ. (Hayes 2001, 449, B59, fig. 9), στη νησίδα Ψείρα (Ρουλου, Nodarou 2014, 875, fig. 7a-b), κ.ά.

Από το στρώμα καταστροφής του εξεταζόμενου κτηρίου προέρχονται δύο κύπελλα (Εικ. 6), ένα άωτο και ένα με κάθετη λαβή κυλινδρικής διατομής. Τα δύο εξεταζόμενα κύπελλα, τα οποία ομοιάζουν ως προς το σχήμα και τη διακόσμησή τους με δύο κύπελλα που προέρχονται από τους τάφους 1 και 42 αντιστοίχως, του Τομέα 1 της Ελεύθερνας (Γιαγκάκη 2004, 117, εικ. 4α-β, 133, εικ. 112), μπορούν να χρονολογηθούν στον 7ο μ.Χ. αι. (Yangaki 2005, 131, fig. 15d, pl. XVIII, fig. 15a),

Το άωτο κύπελλο (Εικ. 6δ) είναι από ερυθρωπό πηλό (2,5YR 6/8 red) και το σώμα του έχει σχήμα ανεστραμμένου κολουρου κώνου. Εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται από ερυθρωπό επίχρισμα. Εξωτερικά κάτω από το χείλος φέρει έξεργη ταινία και κοσμεύεται με σειρά οριζόντιων παράλληλων αβαθών αυλακώσεων.

Το κύπελλο με την κάθετη λαβή κυλινδρικής διατομής (Εικ. 6 α-β-γ) είναι από πορτοκαλοκάστανο πηλό (5 YR 6/6 reddish yellow) και εξωτερικά καλύπτεται από ερυθρωπό επίχρισμα. Το σώμα του είναι σφαιρικό, με τη μέγιστη διάμετρο στη βάση (0,04 μ.), ενώ το χείλος του είναι αποκλίνον. Κάτω από το χείλος εκφύεται μία κάθετη κυκλικής διατομής λαβή, η οποία απολήγει στο κατώτερο τμήμα του σώματος.

Οι χύτρες αποτελούν μαζί με τις λεκάνες την ομάδα με τα περισσότερα αγγεία που προήλθαν από το στρώμα καταστροφής του κτηρίου και χαρακτηρίζονται από ποικιλία σχημάτων (Εικ. 7). Ο πηλός τους είναι κυρίως ερυθρωπός (2.5YR 6 ή 7/8, 5YR 7/8, 10R 6/8) με αρκετές προσμίξεις και μαρμαρυγία. Πρόκειται για αγγεία με διάμετρο από 14-22 εκ., με σφαιρικά ή καμπύλα

⁴ Ο τύπος 29 του Hayes παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες ως προς το σχήμα με τον κρητικό τύπο αμφορέων TRC 12 (Γιαγκάκη 2006, 66).

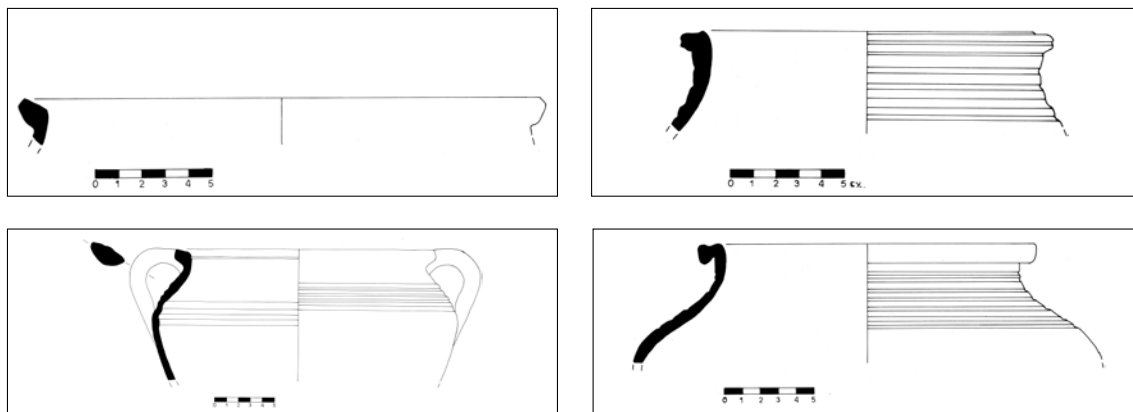

Εικ. 6. Κύπελλα
 βα, β, γ. κύπελλο με κάθετη λαβή. βδ. άωτο κύπελλο.

τοιχώματα και κοντό λαιμό. Το χείλος είναι οριζόντιο με τριγωνική ή τετράγωνη διατομή και υποδοχή για το καπάκι. Ορισμένες χύτρες φέρουν δύο κάθετες λαβές, ελλειπτικής διατομής, με νεύρωση κατά μήκος τους.

Χύτρες με παχύ χείλος, καμπύλης διατομής (Εικ. 7α-γ-δ), διαπιστώνονται σε στρώματα κυρίως του 6ου και 7ου μ.Χ. αι. στην Ελεύθερνα (Vogt 2000, 79, εικ. 34.2, Yangaki 2005, 171, εικ. 41c), στην Κνωσό (Hayes 2001, A41, 440, εικ. 5), στη Γόρτυνα (Martin 1997, 357, πίν. CXXX.2), στην Ίτανο (Ξανθοπούλου 2004, 1020, εικ. 9.8, 9.10, 9.11), στο Βαφέ Χανίων (Φιολιτάκη 2011, εικ.29, Fiolitaki 2014, fig. 4:8-9-10). Στη Θάσο διαπιστώνεται από το β' μισό του 5ου με τις αρχές 6ου μ.Χ. αι. (Abadie-Reynald, Sodini 1992, 38, εικ. 15, CC 15), ενώ στην Κωνσταντινούπολη διαπιστώνονται σε στρώμα, από το οποίο προήλθαν αμφορείς του τύπου 29 (κυρίως του 7ου μ.Χ. αι.), αλλά και αμφορείς των τύπων 34, 36, 37, 40-41 του 8ου μ.Χ. αιώνα (Hayes 1992, dep. 34, 110, fig. 55).

Χύτρες με ψηλό, λοξό λαιμό και παχύ χείλος, τριγωνικής διατομής (Εικ. 7β), απαντώνται στον 6ο και 7ο μ.Χ. αιώνα στην Ελεύθερνα (Vogt 2000, 78, fig. 30:1-4, Yangaki 2005, 169, fig. 40a),

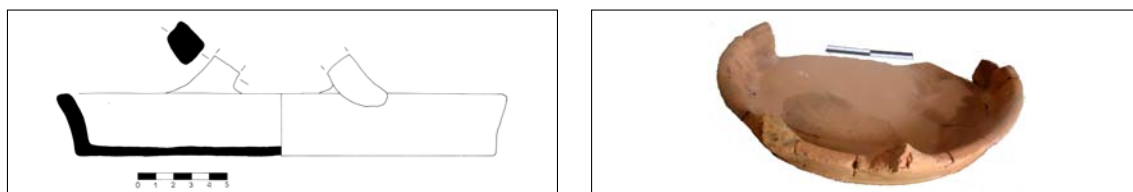

Εικ. 7. Χύτρες: Χαρακτηριστικά παραδείγματα του 6ου και 7ου μ.Χ αι.
7α-δ-γ. Χύτρες χωρίς λαιμό. 7β. Χύτρα με λαιμό.

στην Αγία Γαλήνη (Vogt 1991-93, 70, εικ. 16.5), στην Ίτανο (Ξανθοπούλου 2004, 1020, πίν. 9.2), στο ναυάγιο του Yassi Ada (Bass 1982, 178, fig. 8: P60), στη Χίο σε στρώμα του 9ου μ.Χ. αιώνα (Boardman 1989, 105, fig. 35: 211).

Στην κατηγορία των μαγειρικών αγγείων εξετάζεται και ένα μαγειρικό σκεύος, πιθανόν τηγάνι (Εικ. 8 α-β), το οποίο σώζει σε μεγάλο μέρος του τον πεπλατυσμένο αβαθή πυθμένα και τα κάθετα διευρυνόμενα προς τα έξω τοιχώματα, στα οποία φύονται δύο οριζόντιες κυλινδρικής διατομής λαβές. Το χείλος του είναι παχύ και στρογγυλεμένο. Ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8, reddish yellow), με μικρές καστανοκόκκινες προσμίξεις, ενώ η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από ρόδινο επίχρυσμα (5YR 7/4, pink). Όμοιου σχήματος μαγειρικό σκεύος διαπιστώνεται στην Ελεύθερνα από τους ρωμαϊκούς χρόνους και βρίσκεται σε χρήση τον 4ο και πιθανόν τον 5ο μ.Χ. αιώνα (Yangaki 2005, 179, fig. 46e), ενώ όμοιο σχήμα, προερχόμενο από τη Γόρτυνα, χρονολογείται στον 2ο ή 3ο μ.Χ. αιώνα (Martin 1997, 359, 70, tav. CXXXIII, 3-4).

Συνοψίζοντας, οι εξεταζόμενοι τύποι αγγείων προέρχονται από το στρώμα καταστροφής κτηρίου, πιθανόν κατοικίας, της πρώτης βυζαντινής περιόδου, εντός του παράκτιου οικισμού Πανόρμου και σε απόσταση περίπου 525 μ. βόρεια από την ανασκαμμένη παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Σοφίας, η καταστροφή της οποίας συνδέεται ενδεχομένως με τις επιδρομές των Αράβων.⁵

Εικ. 8 α-β. Μαγειρικό πινάκιο.

⁵ Για την παλαιοχριστιανική βασιλική του Πανόρμου βλ. Ανδριανάκης 2006, 49-50, στο οποίο βρίσκεται και η σχετική βιβλιογραφία.

Τα καταγεγραμμένα σχήματα της κοινής κεραμικής, των μαγειρικών σκευών αλλά και οι τύποι των αβαθών επιτραπέζιων αγγείων, τα οποία προήλθαν από το στρώμα καταστροφής του κτηρίου και διαπιστώνεται να ανήκουν στον 7ο μ.Χ. αιώνα, παρουσιάζουν ενδιαφέρον δεδομένου ότι η κατοίκηση και η χρήση τους χρονολογείται κατά την περίοδο αυτή. Παρέχουν επίσης πληροφορίες για τον οικιακό εξοπλισμό που το κτήριο αυτό διέθετε, στον οποίο περιλαμβάνονταν τόσο αγγεία καλής ποιότητας, με λεπτό επίχρισμα, που παράγονταν σε εργαστήρια της Βορείου Αφρικής και της Μικράς Ασίας, διακινούνταν και γνώριζαν ιδιαίτερη διάδοση στη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου κατά τον 7ο μ.Χ. αι., όσο και αγγεία που πιθανόν παράγονταν σε τοπικά εργαστήρια. Από τα σχήματα της κοινής κεραμικής που εξετάζονται οι αμφορείς του τύπου TRC 12 και ορισμένες χύτρες, τα σχήματα των οποίων επιβιώνουν στον 7ο και 8ο μ.Χ. αιώνα, σύμφωνα με δημοσιευμένα ανασκαφικά στρώματα από την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου συμβάλλουν στην προσέγγιση του χρονολογικού ορίζοντα εγκατάλειψης του κτηρίου, για την οποία *terminus post quem* αποτελούν οι χάλκινες κοπές βασιλείας του Κώνσταντα Β΄ (641-668 μ.Χ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (2006), «Η περιοχή του Μυλοποτάμου κατά την Αρχαιότητα», Ειρήνη Γαβριλάκη και Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα (Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003)*, II, Ρέθυμνο, 11-34.
- Μιχάλης Γ. Ανδριανάκης (2006), «Χριστιανικά Μνημεία επαρχίας Μυλοποτάμου», Μάρκος Τρούλης (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα (Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003)*, Αρχαίοι και Βυζαντινοί Χρόνοι (ανάπτυπο), Ρέθυμνο, 47-78.
- Αναστασία Γιαγκάκη (2004), «Οι τάφοι», Πέτρος Γ. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας I*, τ. 1, Αθήνα, 115-145.
- Αναστασία Γιαγκάκη (2006), «Πρωτοβυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερνα: ενδείξεις για τοπική παραγωγή», Ειρήνη Γαβριλάκη και Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως σήμερα (Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003)*, V, Ρέθυμνο, 59-76.
- Αναστασία Γιαγκάκη (2009), «Εισηγμένοι τύποι κεραμικής στην Κρήτη και εγχώριες απομιμήσεις τους. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στην κεραμική του 4ου-8ου και 12ου-13ου αι. μ.Χ.», Όλγα Γκράτζιου, Χρήστος Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες, Μελέτες ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εταιρία Κρητολογικών Ιστορικών Μελετών, 203-220.
- Χαρίκλεια Διαμαντή (2010), *Εντόπια παραγωγή και εισαγωγή αμφορέων στην Αλάσαρνα της Κω (5ος-7ος αι.)*, Αθήνα.
- Μαρία Ξανθοπούλου (2004), «Παλαιοχριστιανική κεραμική της αρχαίας Ιτάνου», Antonino Di Vita (ed.), *Creta Romana e Protobizantina, Congresso Internazionale organizzato dalla Scuola Archaeologica Italiana di Atene (Iraklion 23-30 Settembre 2000)*, Padova, 1013-1027.
- Αναστασία Φιολιτάκη (2011), «Παρουσίαση της κεραμικής από τον ναό των Αγίων Ασωμάτων στο Βαφέ Αποκορώνου», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 83-102.

- Αθηνά Φραϊδάκη (2009), «Ανασκαφικές εργασίες. Πάνορμο Μυλοποτάμου. Οικόπεδο Χ. Ευκαρπίδου», *ΑΔ* 64 (2009), *Χρονικά Β2* (2014), Αθήνα, 339-340.
- Catherine Abadie-Reynal, J. P. Sodini (1992), *La Céramique Paléochrétien de Thasos (Alikí, Delkos, Fouilles Anciennes)*, Etudes Thassiennes XIII, École Française d'Athènes.
- George F. Bass (1982), "The pottery", George F. Bass & Frederick H. Van Doorninck (eds.), *Yassi Ada A Seventh-Century Byzantine Shipwreck I*, Texas, 155-165.
- John Boardman (1989), "The pottery", Michael Balance – John Boardman – Spencer Corbett – Sinclair Hood (eds.), *Excavation in CHIOS, 1952-1955, Byzantine Emporio*, BSA Suppl. 20, Oxford, 106-117.
- Anna Chiara Dello Preite-A. Martin (1997), "Ceramiche ad ingrobio rosso", Antonino Di Vita e Archer Martin (eds.), *Gortina II, Pretorio, Il Materiale degli scavi Colini 1970-1977*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiani in Oriente VII, Padova, 201-210.
- Anna Chiara Dello Preite (1997a), "Sigillata Africana", Antonino Di Vita e Archer Martin (eds.), *Gortina II, Pretorio, Il Materiale degli scavi Colini 1970-1977*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiani in Oriente VII, Padova, 132-154.
- Anna Chiara Dello Preite (1997b), Sigillata «Late Roman C» («Phocean Red Slip Ware»), Antonino Di Vita e Archer Martin (eds.), *Gortina II, Pretorio, Il Materiale degli scavi Colini 1970-1977*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiani in Oriente VII, Padova, 155-192.
- Anastasia Fiolitaki (2014), "Cooking wares from Agioi Asomatoi Vafe and Kefala Vrises in the region of Chania (Crete)", Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou and Vassilis Kikilias (eds.), *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers*, BAR (British Archaeological Reports) International Series 2616 (I), Oxford, 469-476.
- John W Hayes (1972), *Late Roman Pottery*, British School of Rome, London.
- John W. Hayes (1992), *Excavations at Saraçhane in Instabul, Vol.2, The Pottery*, Princeton.
- John W. Hayes (2001), *Early Christian Pottery from Knossos: The 1978-1981 Finds from the Medical Faculty Site*, BSA 96, Oxford, 431-454.
- Archer Martin (1997), "Ceramica commune: vasi da fuoco", Antonino Di Vita e Archer Martin (eds.), *Gortina II, Pretorio, Il Materiale degli scavi Colini 1970-1977*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiani in Oriente VII, Padova, 346-365.
- Elisa Chiara Portale (2014), "The Sunset of Gortyn: Amphorae in 7th-8th Centuries A.D.", Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou and Vassilis Kikilias (eds.), *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers*, BAR (British Archaeological Reports) International Series 2616 (I) 4, Oxford, 77-489.
- Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou (2014), "Transport vessels and maritime trade routes in the Aegean from the 5th to the 9th century A.D. Preliminary results of the EU funded project 'Pythagoras II': the Cretan case study", Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou and Vassilis Kikilias (eds.), *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers*, BAR (British Archaeological Reports) International Series 2616 (II), Oxford, 873-884.
- Paola Rendini (1988), "Ceramica da cucina", Antonino Di Vita (ed.) *Gortina I*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiani in Oriente III, Roma, 253-262.

Christine Vogt (1991/93), «Πρωτοβυζαντινή κεραμική από την Αγία Γαλήνη», *Κρητική Εστία* 4, Χανιά, 39-80.

Christine Vogt (2000), «Early Byzantine Pottery», Πέτρος Γ. Θέμελης (επιμ.) *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα, Τομέας Ι*, τ. Β', Ρέθυμνο, 39-199.

Anastasia Yangaki (2005), *La céramique des IVe-VIIe siècles ap. J. C. d'Eleutherna: sa place en Crète et dans le basin égéen*, Athènes, Université de Crète.